

В. К. Мароз, дацэнт

СІСТЭМА МОЎНЫХ РОЗНАЧЫТАННЯЎ У СПІСАХ ПЕРШАГА БЕЛАРУСКАГА ЛЕТАПІСНАГА ЗВОДУ

«The Chronicler of Great Lithuanian Duchies» is being analyzed in the article to find out facts of linguistic variant readings. The text of the «Chronicler» verified by the records of the first annalistic code shows a variety of written and literary variant in all levels of language. Revealed variant readings clearly indicate an elaboration of standards of ancient Belarusian literary language.

Уводзіны. Пэўны час, пакуль агульныя падыходы да гісторыі старажытнай беларускай мовы схематычна накладваліся на падсістэмы асобных літаратурна-пісьмовых жанраў, развіццё моўнай сістэмы летапісаў разглядалася ў лінейным плане. Лічылася, што ў аснове сваёй яна спалучала паўднёваславянскі і агульнаўсходнеславянскі кампаненты, а затым паступова насычалася ўласнабеларускімі рысамі. Так сталася з Віленскім летапісам (ён з'яўляецца адным з ранніх спісаў «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх»), даволі падрабязна апісаным даследчыкамі на прадмет выяўлення ў ім уласнабеларускіх рысаў і традыцыйных элементаў папярэдняй пісьмовай эпохі паводле ўсіх узроўняў мовы. Фармалізаваны падыход да наяўных моўных фактаў гэтага спіса прывёў да замацавання даволі прыблізнага, практычна памылковага ўяўлення, што летапіс ілюструе прыклад тэксту, насычанага граматычнымі рысамі царкоўнаславянскай мовы і асаблівасцямі арфаграфіі перыяду другога паўднёваславянскага ўплыву. Падобныя ўяўленні трымаліся да таго часу, пакуль не была высветлена адметная прырода беларускага летапісання. Навуковы тэксталагічны і гістарыяграфічны аналіз захаваных да сёння летапісных спісаў засведчыў, што беларускія летапісы перыяду ВКЛ ствараліся як арыгінальныя творы на старажытнай беларускай літаратурна-пісьмовай мове, а затым ужо дапаўняліся пагадовымі запісамі-ўстаўкамі з летапісаў больш ранняга перыяду і іншымі матэрыяламі.

Асноўная частка. Раскрыць асноўныя працэсы функцыянавання старажытнага літаратурнага пісьма дазваляе метадыка аналізу летапіснага тэксту праз супастаўленне моўных розначытанняў у аднолькавых яго частках. Правядзенне параўнальнага аналізу нават нязначнага паводле аб'ёму тэксту з першай часткі Віленскага спісу з іншымі летапісамі, напрыклад, Супрасльскім (першы звод), Рачынскага (другі звод) і Быхаўца (трэці звод), адкрывае ў пэўнай ступені паказальны спектр розначытанняў: «У великого князя Кгедимина литовского 7 сынов было: старшии Монтивид, потом Нарамонт, потом Олгирд, потом Евнутии, потом Кестутии, потом Кориат, семьи Люборт. Монтивиду отец дал Карачев и Слонимь, а Нарамонту Пинеск, Олгирду, королеву отцу, Крево; да к тому князь витебский сынов не држал, принял ко

дочце в Витебеск, Евнутя осадил в Вилни на Великом княжени, а Кестутю дал Троки, а Корьяту Новгородок, а Люборта принял волынский князь в всю землю Волынскую» (Віленскі); «Великого князя Кедмина литовского было сынов 7: старешии Монвид, потом Наримонт, Олигорьд, *королев отец*, потом Евнутеи, потом Кестути, *отец великого князя Витовта*, потом Корият, седмыи Люборт. Монтивиду даль отец Корачев да Слонимь, Наримонту Пинеск, Олгирду, *королеву оцу*, Крево; да к тому князь витебский сынов не держаль, принял его к *дотьце*, Витебськ в зяти. Евнутия осадиль во Вильни на великом княжени, а Кестутию Троки, а Корьяту Новгородок, а Люборта принял *володимерський* князь к *дотьце* во Володимер и в Луцеськ и во всю землю Волыньскую» (Супрасльскі); «*Будучы великому князю Кгидимину пры старости своеи, и сплодил сем сынов... И будучы князь великий Кгидимин у великой старости своеи, пры своем жыводе розделил всих сынов своих, и пяти сынов своих посадил на вдѣлех* то ест старшого сына Монтивид на Корачове да на Слониме, а Нарымунта на Пинску, а Олгирда на Креве; а к тому князь витебский сынов не мѣл, *только дочку*, и он за *Олгирда* дал *дочку* свою и прынял его у *землю Витебскую*. А Корьяту дал Новгородок, а Люборту дал Володимер и Луческ и землю Волынскую. А старших двух сынов своих посадил на великих князствах: Евнутя на столцы своем на Вилни и на Великом князстве Литовском, а Кестутя на Троцех и на всеи земли Жомойтской. И розделивши их сам почестне *умер*» (Рачынскага); «У buduczy wielikomu kniazciu Gidyminu u wielikoy starosty swoiey u pry swojem zywote rozdelil wsich synow swoich. Y piaty synow swoich posadył na wdelech, to iest starszoho syna Montwida na Karaczewe da na Slonime, a Narymonta na Pinsku, a Olgierda na Krewie, a k tomu kniaz witebski synow ne mel, *tolko doczku*, y on dal za neho doczku swoju, y przynial jeho w zemlu Witebskuiiu; *Koryatowi* dal Nowhorodok, Lubortu Wolodymir u Lyczesk y zemlu Wolynskiyiu. A tych dwóch synow swoich posadył na wielkich kniastwach: Jewnutia na stolcy swoim na Wilni y na Welikom kniastwe Litowskom, a Kestutia na Trocech y na wsey Żomoytskoy zemli; y rozdeliwszy ich, sam poczestne *umre*» (Быхаўца, с. 138, л. 132).

Надзвычай багаты лінгвістычны матэрыял утрымліваюць дзеяслоўныя розначытанні Віленскага летапісу і спісаў першага беларускага зводу – Супрасльскага, Акадэмічнага і Слуцкага. У першай частцы «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» дзеяслоўныя дублеты ў названых спісах выступаюць у якасці такой шырокай варыянтнасці, якая закранае практычна ўсе ўзроўні мовы. Лексіка-семантычныя варыянты тыпу *привели – привезли, наедеть – найдеть, поедеть – поидеть, поедеть – поиде, живу – дръжу, вдѣлал – учинил, не вдѣлал – не вчинил, явилось – учинилось, опступили – отступили, дали быхмо (правду) – вчинили быхом (правду) – задали быхом (правду), правду забыл – правду загубил, смерть пригодилася – конецъ стался, рекл – отвѣчалъ, не было – не вчинилось, (твердо) дръжати – (твърдо) стеречи, изгадають – загадають, пригадала – пригодила, почал ся радити – змовилися – совѣтъ сотвори – свет сотворилъ* і іншыя адлюстроўваюць як сэнсава значныя, так і аўтарскія інавацыі перапісчыкаў тэксту.

Аналіз розначытанняў дазволіў выявіць разнастайную, але пераважна спарадычную фанетыка-арфаграфічную варыянтнасць: маюць месца паказчыкі акання: *не стаяти – не стоять*, праяўленыя ў тым ліку і праз гіпернармалізацыю: *розбити – разбити*; адвольнасць ужывання ь ў Слуцкім і Акадэмічным спісах: *пригнал – пригналь; полюбился – полюбилься, учинил – учиниль, взял – узяль, всклати – услакъсти, забыв – забывь, сѣл – сѣль, остерегл – остерѣгель, не вчинил – не вчиниль, дадутся – дадутся*; захаванне ў асобных словах рэдукаванага ь ў Віленскім спісе і паказ галосных поўнага ўтварэння ў Супрасльскім, Акадэмічным і Слуцкім летапісах: *въгнал – возна, събра – собра, събралася – собралася, дръжати – держати*; чаргаванне г – ж: *стерега – стережа*, узаемазамена літар у – в: *уоставил – вставили*, а таксама л – в: *не рушив – не рушил – не рушилъ, почув – почувъ*; выяўлены асобныя паказчыкі зацвярдзення шыпячых: *не пошол – не пошель – не шоль, почув – почувъ*, назіраецца праяўленне асіміляцыйных працэсаў: *приеждивал – приѣзьчиваль, приеждати – приезьдिति – перееждати, не съшедшимся – нешошедшимся, пошлетъ – послетъ*; ёсць спробы адлюстравання падаўжэння: *кровопролитя – кровипролития – кровипролитья*. Шэраг розначытанняў можа быць патлумачаны аўтарскай матывацыяй перапісчыкаў ці іх апіскамі: *наидеть – надеть, оставили – остали, сѣдѣти – сидѣти, приженеть – прижинеть, надѣяся – надияся, воючи – воюци*.

Марфалагічныя формы дзеяслова, выступаючы найбольш устойлівымі нарматыўнымі паказчыкамі, даюць сваю палітру розначытанняў. Асобныя з іх закранаюць працэсы вар’іравання аорыста і іншых дзеяслоўных формаў: напрык-

лад, замену аорыста ў Віленскім спісе на формы будучага часу ў значэнні прошлага ў іншых: *посади – посадить, озябе – озябеть, поиде/поде – поидеть*; і наадварот – будучага часу на аорыст (*поидуть – поѣде, поедеть – поиде*), інфінітыва на аорыст (*высадити – высади*), будучага часу на кароткі дзееспрыметнік (*възмѣтъ – возма*). У іншых выпадках мае месца чаргаванне перфекта і аорыста (*рек/рекл – рече, отпустил – отпусти*), перфекта і плюсквамперфекта (*записалися – записались были*), перфекта і будучага часу (*вышол – выидеть вон*), а таксама інфінітываў на -ть і -ти (*посадить – посадити, не помыслить – не мыслити, не стаяти – не стоять, быти – быть, покладывать – покладывати, покладать – покладати, стеречи – стеречь, стати – стать*); узаемазамена дзеясловаў абвеснага і ўмоўнага ладу (а кровипролития *не вчинилось* – а кровипролитья *бы не учинилось, остати – оставити/остати бы, понял бы – дабы приняль – дабы приняль*); варыянтнасць дзеяслоўных формаў ліку (*дали – дал, любил – любили, уоставил – вставили, записалися – записались, не пошол – не шоль, постинали – постинал, мовить – мовять, приехал – поехали, записалися – записались, урадовалися – урадовалься, мыслять – мыслить, приступили – приступитъ*); несупадзенне самых разнастайных паказчыкаў часу нярэдка з утварэннем рознатрывальных пар пашыраецца на даволі значнае кола слоў: *пошлетъ – послал, стретить – стретиль, приступитъ – приступили, давал – даетъ, почал (жаловатися) – начнетъ (жаловатися), спустился – испустится, утек – утечетъ, вон идуть – вон поидуть, оставил – оставить, остави ли – оставили были, почял – начне, почал – начнетъ, спустился – спуститься*; чаргаванне зваротных і незваротных дзеясловаў (*змовилися – смовили*); варыянтнае афармленне зваротнасці (*записался – записалься – записались, ся крестил – крестися*); фанетычныя розначытанні дзеясловаў (*смовили – змовили, смолвивши – змолвивше*), фанетычнае чаргаванне суфіксаў л – в (*забыл – забыв/забывь, поехал – поехав, переступив – переступил*); слова- і формаўтваральная варыянтнасць (*смовили – змовили, смовивши – смолвивши, мовить – молвить, урадовалися – возрадовалися, почнетъ – учнетъ, уедетъ – воедетъ, приехати и отехати – зъехався и розехатися, придуть – поидуть, почал – начнетъ, емие – немие, испустится – спуститься*); адлюстраванне страты суфікса -л у дзеясловах з інфінітыўнай асноваю на зычны (*рек, остерег*) і паралельнае выкарыстанне ўстарэлай формы (*рекл, остерегл*); чаргаванне дзеясловаў прошлага часу ў форме перфекта з архаічнымі формамі кароткіх дзееспрыметнікаў мужчынскага/ніякага роду (*въгнал – возна, вѣдал – вѣда, събрав – събра/собра*; у тым ліку і з былых

дзеепрыметнікаў на *-л. стерега – стерегль*; варыянтнасць дзеепрыслоўяў, сярод якіх архаічныя (*бышиу – суццю, ида – идыя, надеяся – надияся*), а таксама тыя, што захавалі канчаткі былых дзеепрыметнікаў мужчынскага/ніякага і жаночага роду (*смовивши – смолвивши – змолвивше; не оставя – не остави, услышавше – услышавши – услышавь, оковавши – оковав/оковавь, слышав/слышавь – слышавши*); чаргаванне дзеепрыметнікава-дзеепрыслоўных формаў з уласна дзеясловамі: *не починаа – не починають, не починали – не починавши – не починая, ускладши – всклати – ускластьи*; сустрэтая прыметнікавая форма з канчаткам *-ым* у давальным самастойным Віленскага спісу «Брати своеи послушным быти великого князя Олгирда» (Віл., с. 87, л. 438) у Супрасльскім набыла форму дзеепрыметніка парнага ліку *послушну* быти, а ў Акадэмічным – прыметніка множнага ліку *послушными* быти.

У шэрагу спісаў дапаможны дзеяслоў *быти* ў форме аорыста 1-й асобы множнага ліку летапісцы падаюць як у традыцыйнай форме *быхом*, так і з канчаткам *-мо*: *быхмо – быхом, дали быхмо* (правду) – *вчинили быхом/задали быхом* (правду). Старажытныя беларускія помнікі фіксуюць чаргаванні канчаткаў *-мь, -мо, -мы* ў дзеясловах тэматычнага спражэння.

На ўзроўні словазлучэння можна назіраць нешматлікія замены дзеяслова на дзеепрыслоўе: *высочил и убѣжал* (Віл.) – *высочив, убежить* (Супр.) – *высочив, убежить* (Акад.); *приехати и отехати* (Віл.) – *зъехался и розехатися* (Акад.); складанага выказніка – на аднародныя аднакаранёвыя дзеясловы: *наговорил засѣсти* (Віл.) – *а наговориль а засели* (Акад.), варыянтнасць злучнікаў пры адпаведнай інтэрпрэтацы сэнсавых сувязяў слоў у словазлучэнні: *аль пак также изгадають* (Віл.) – *ачь также загадають* (Акад.) – *ачеи изгадають* (Сл.), *спустится* (Віл.) – *да спуститься* (Сл.).

Дзеяслоўныя розначытанні першай часткі «Летапісца» выяўляюць адметнасць моўна-стылістычных прыёмаў беларускага летапісання ў арыентацыі на традыцыі ўласнабеларускага літаратурнага пісьма. Як ужо адзначалася, у асобных аспектах Віленскі летапісец быў вызначаны на захаванне архаічных рысаў мовы [1, с. 30]. У параўнанні з графіка-арфаграфічнымі паказ-

чыкамі марфалагічныя формы Віленскага спісу не пацвярджаюць наяўнасць тэндэнцыі на архаізацыю тэксту.

Заклучэнне. Каштоўнасць першай часткі «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» заключаецца ў тым, што гэты тэкст ствараўся адразу на старажытнай афіцыйна-літаратурнай беларускай мове. Аўтар гэтага першага арыгінальнага беларускага летапісу быў арыентаваны на мову, якая ў ВКЛ абслугоўвала шырокія патрэбы грамадства і мела вызначанае кола нарматыўных паказчыкаў. Таму аналіз лінгвістычнага матэрыялу беларускага летапісання неабходна праводзіць з улікам таго, што ў час напісання і актыўнага перапісвання «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» (канец XIV – пачатак XVI ст.) на беларускай літаратурна-пісьмовай мове ўжо існавала багатая ў жанравых адносінах свецкая літаратура: «Другая палова XVI ст. па сутнасці адкрывае новы этап у развіцці беларускай літаратурнай мовы ў сувязі са значнымі зменамі як у яе знешняй, так і ўнутранай, структурнай гісторыі. ...Гэты перыяд характарызуецца далейшым развіццём і ўдасканаленнем унутранай структуры беларускай літаратурнай мовы, нармалізацыяй яе арфаграфічнай сістэмы, граматычнага ладу і слоўнікавага саставу» [2, с. 226–227].

Беларускія летапісы дзякуючы сваёй структуры і паўтаральнасці аднародных частак у розных спісах даюць магчымасць для адсочвання якасных зменаў у старажытнай беларускай літаратурнай мове. Па наяўных моўных варыянтах у аднолькавых структурных частках «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» розных спісаў можна меркаваць пра выпрацоўку нормаў старажытнага пісьма. Вывучэнне ж мовы якога-небудзь асобна ўзятага летапісу без уліку агульных структура-функцыянальных фактараў беларускага летапісання не можа гарантаваць аб'ектыўнасць вывадаў.

Літаратура

1. Морозова, Н. Виленский список «Летописца великих князей литовских» – языковые особенности и состав / Н. Морозова // Slavistica Vilnensis, 1995. – Vilnius, 1997. – С. 26–45.
2. Жураўскі, А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / А. І. Жураўскі. – Мінск: Навука і тэхніка. – 1967. – Т. 1. – 371 с.